

- ред. В.Борисенко. – К.,- 2005. – С.10-18; Кривоший О. Жінка в суспільному житті за козацької доби // Там само – С.33-42.
7. Костомаров Н.И Вказана праця. – С.200.
 8. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег; 1981.
 9. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. – К; 1928. – С.100-101.
 10. Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу. – С.18.
 11. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.; 1994. – С.236.
 12. Лянцкоронский В.Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – К., 1901. – С.28.
 13. Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья. – С.92.
 14. Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках. – С.558.
 15. Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі. – С.21.
 16. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв – С.62.
 17. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СРСР. Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого. – М.; 1977. – С.84.
 18. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – С.44-45.
 19. Мордвінцев В.М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст.: Навч. посібник. – К; 1997. - С.3.
 20. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Пер. с нем. Л.А.Овчинцевой; науч. ред. М.Ю.Брандт. – М.,- 1997. – С.6.
 21. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону; 1995. – С.427.
 22. Державний архів Полтавської області. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1395. – Арк.1.
 23. Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках. – С.573.
 24. Левицкий О. Очерки народной жизни Малороссии. – К., 1902. – С.63-90.
 25. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.; 1994. – С.250.

А н н о т а ц и я

В статье исследуется общественная роль и статус украинской женщины среди православного населения Гетманщины. Показано ее высокое положение во времена казачества и постепенная утрата его во второй половине XVII – XVIII вв. этого статуса, ограничение и лишение значительной части имущественных, семейных и общественных прав.

Алла Лохматова

СЕЛЯНСЬКА СІМ'Я ПОРЕФОРМЕНОЇ УКРАЇНИ: ПОБУТОВО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ- ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Дослідження історико-демографічної проблематики у теперішній час є досить актуальним. У ХІХ – на початку ХХ ст. на фоні модернізації суспільства відбувалося формування нових демографічних уявлень. Вивчення різних сторін демографічної поведінки населення викликає особливий інтерес. Демографічна криза 1990 — 2000 рр. в Україні стала загальнонаціональною проблемою і на її фоні різке збільшення кількості населення України у пореформений період набуває особливого значення для дослідника. Між тим соціально-демографічні проблеми, історія повсякденності селянської сім'ї ще не

отримала достатньо повного і глибокого висвітлення. Сім'я і шлюбно-сімейні відносини населення України у науковій літературі, писав наприкінці 80-х років минулого століття дослідник проблем сім'ї А. П. Пономарьов, висвітлені вкрай недостатньо. “З даної проблематики, — зазначав вчений, — власне, немає жодної спеціальної роботи, а та невелика кількість публікацій, що виходила в дореволюційний період, а також у наш час, торкається лише окремих її аспектів і то лише фрагментарно” [6, с.10]. І хоча робота самого А. П. Пономарьова значно розширила уявлення про українську сім'ю, дослідження даної проблеми залишається актуальним завданням.

Протягом сторіч українська родина, як і родина у будь-якій країні в будь-яку епоху, була найбільш міцною ланкою суспільства і разом з тим найбільш ефективним засобом збереження культури народу. Саме в сімейному побуті, у порядку повсякденного життя, що консервувався і закріплювався звичаєм, зберігалася і передавалася з покоління в покоління та життєва спадщина, що у будь-якої соціальної групи відіграє не меншу роль, ніж біологічна.

З історичних джерел чітко вимальовується селянський погляд на родину як на невідмінну умову життя кожного селянина. Сімейно-шлюбні відносини перебували в полі зору всієї сільської громади і залежали від суспільної думки. Тільки одружені люди могли бути правомочними на сільських сходах, мали можливість отримати в наділ землю, завести самостійне господарство, для нормального існування якого необхідні чоловічі й жіночі руки. У силу цього в селі й до початку ХХ ст. зберігався високий рівень шлюбності. Одруження було, крім того, моральним боргом кожного. Такі погляди підтримувалися і православною церквою. Визнання селянами ролі родини у матеріальному і моральному благополуччі людини, у спадковості поколінь, що реалізовувалася через родину, відбилося в численних прислів'ях і приказках, що стосуються сімейного побуту: “У родині і каша густіша, “Сімейний горщик завжди кипить, “Родина воює, а самотній горює, “Гарний парубок, хоч води напийся, та й досі не женився.

Існує безліч класифікаційних схем сімейної організації. Дослідники виділяють три основних типи родини: проста або мала (нуклеарна) родина, що складається тільки з подружжя чи подружжя з неодруженими (в основному, неповнолітніми) дітьми; розширена родина, що включає подружню пару з дітьми і родичів, що не перебувають один з одним у шлюбних відносинах; і, нарешті, складна чи складена родина, що складається з двох і більш подружніх пар. У Російській імперії з першої чверті ХVIII і до початку ХХ ст. форми сімейного життя у всіх станових групах поступово змінювалися. Спочатку дворянство, а потім й інтелігенція пройшли шлях від складеної, складної родини до малої (нуклеарної) родини. До кінця ХІХ ст. мала родина стала основною і єдиною масовою формою організації сімейного життя у місті. Що ж стосується селянства, то, на думку істориків, тут мала (нуклеарна) родина стала переважати лише після епохи великих реформ 60-х років ХІХ ст. До цього масовою формою сімейної організаційної структури була складена родина [5, с. 221].

Поняття „сім'я” у сучасному значенні до ХVIII ст. не вживалося, хоча саме слово існувало, а підмінювалося поняттям двір. Взагалі поняття родина, сімейство, двір, господарство навіть на початку ХХ ст. були тотожними: вони означали сукупність близьких родичів, що жили разом і вели одне господарство під керуванням однієї людини, що називалась господарем. При цьому господарство могло складатися з однієї шлюбної пари, що включала батьків і неодружених дітей, чи з двох і більш шлюбних пар, члени яких знаходилися в родинних стосунках, наприклад одружені діти, що жили разом з батьками, одружені брати, що вели спільне господарство тощо. Адже головним критерієм єдності

декількох шлюбних пар була наявність загального нероздільного майна й одного господаря, який керував цим майном і взагалі всіма справами в господарстві. Усі члени одного сімейства жили одним двором, але не в тім розумінні, що вони проживали в одній хаті, а в тім, що вели одне господарство, мали загальне майно. Тому господарство, двір і родина були синонімами. Так, у В.Даля двір визначається як “будинок, хата, дим, тягло, родина [2, т.1, с. 422], родина – “сукупність близьких родичів, що живуть разом [2, т.4, с. 173], господарство – “домоведення, домоустрій [2, т.4, с. 557].

Ревізські реєстри і посімейні списки сільських громад дозволяють говорити про те, що у Південній Україні як у передреформній, так і в пореформеній період зустрічалися родини всіх типів. Наприклад, у посімейному списку Царицинокутської сільської громади Мелітопольського повіту Таврійської губернії за 1874 р. під № 57 значиться сімейство Тихона Мірошниченка, віком 54 роки. З ним жила 53-х літня дружина Олена, чотири сини від 31 року до 11 років, дві невістки – дружини старших синів і онуки [3, спр.2, арк. 59 зв.]. Тобто, тут у родині батька поряд з малолітніми синами живуть зі своїми родинами два одружених сини. У цьому ж списку під №58 сімейство 44-х літнього Степана Кулика. У нього дружина, дві дочки, два сини, 20 і 10 років, і два брати віком 42 і 36 років, кожний зі своїм сімейством [3, спр.2, арк.60 зв.].

Можна навести безліч інших прикладів найнеймовірніших комбінацій, які тільки зустрічалися у селянських родин. Але при цьому, звичайно ж, найбільш поширеною в цей час була проста родина.

Цікаву інформацію про селянську родину дають метричні книги, у яких реєструвалися шлюби, народження і смерть селян. Метричні книги дозволяють робити висновки про сезонність шлюбів, що укладалися, про вік чоловіків і жінок, що вступали у шлюб, про співвідношення тих, хто укладав перший і другий (третій) шлюб, про кількість шлюбів, укладених між жителями одного і різних селищ.

Проаналізовані за 10 років (1859, 1870 – 1873, 1882 – 1886) шлюби були укладені в Катеринівській церкві села Царицин Кут [4]. Усього за десять років було укладено 333 шлюби. В основному вінчалися селяни селищ Веселянської волості (Царицина Кута, Веселянки і Хитрівки), на території якої знаходилася церква. Але тут укладали шлюби і жителі прилеглих селищ і не тільки Мелітопольського повіту Таврійської губернії, до складу якого входила волость, але і сусіднього Олександрівського повіту Катеринославської губернії. При цьому цікавий такий факт: незважаючи на те, що з 1859 р. по 1886 р. населення волості значно зросло (з 2453 осіб у 1858 р. до 4121 у 1884 р.), кількість шлюбів, що укладалися протягом року, істотно не змінювалася. Так, у 1859 р. було укладено 36 шлюбів, стільки ж і в 1883 р., у 1885 – 32 і 1886 р. – 35. Можливо, це можна пояснити тим, що у 70-х роках ХІХ ст. на півдні набуло надзвичайного поширення церковне будівництво і майже всі великі населенні пункти регіону мали свої церкви.

Час укладання шлюбів свідчить про чітку регламентацію селянського життя, що було цілком підпорядковане економічній доцільності і релігійній моральності. І остання обставина, мабуть, відіграла більш суттєву роль, ніж перша. Так, зовсім не укладалися шлюби під час Великого (березень) і Різдвяного (грудень) постів. Тим часом як у літні місяці, незважаючи на період інтенсивних польових робіт (а, може бути, і завдяки саме цій обставині), шлюби, хоча й у незначній кількості, але все-таки укладалися.

На жовтень, січень і травень (тобто напередодні і після Різдвяного і Великого постів) припадало 77,7 % шлюбів (259 з 333). Найбільш “шлюбним місяцем був жовтень – 151 шлюб чи 45,3% всіх укладених шлюбів. Інші 22,3% шлюбів припадали на квітень (7%), вересень (4,5%), листопад (4,2%), лютий (3%) і літні місяці – червень, липень, серпень. У

три літні місяці протягом десяти років було укладено лише 11 шлюбів (3,3%), та й то у виняткових випадках. Наприклад, у червні був укладений шлюб між 49-літнім відставним солдатом і 53-літньою солдаткою, для яких цей шлюб був уже третім. З десяти людей, які одружилися у липні, тільки для трьох це був перший шлюб, шість чоловік уклали другий, а один – третій шлюб. Тобто, літні шлюби не планувалися заздалегідь, а зумовлювалися певними обставинами. І найважливішою такою обставиною була раптова смерть одного з подружжя.

Саме висока смертність селян, іноді у дуже ранньому віці, була практично єдиною причиною значної кількості повторення шлюбів серед селян. З 333 пар таких було 67 (20,1%). Тобто, у кожному п'ятому шлюбі або один (таких пар було 34), або обоє укладачі шлюбу (таких пар було 30) були вдівцями. Серед 34 пар, де один з тих, хто одружувався, робили це вперше. У 27 випадках це були жінки і лише у 7 випадках — чоловіки. При цьому п'ятеро з них були солдатами, що досить часто не тільки одружувалися на вдовах, але й з економічних міркувань (насамперед, наявність у вдови земельного наділу) брали шлюб з вдовами, які були значно старші їх. Загалом же, у тих родин, де обоє одружувалися вдруге чи втретє, різниця у віці була переважно невелика: від одного до п'яти років. З 30 пар тільки у 5 випадках різниця складала 15 і більше років; у п'яти випадках укладачі шлюбу були ровесниками. Тобто, між тими, хто одружувався вдруге і втретє, вік більш нівелювався, ніж у тих пар, які вступали в шлюб уперше.

Різниця у віці між подружжям, де обоє одружувалися вперше, в основному складала 1-3 роки, або ж вони були ровесниками. Таких шлюбів було 172 чи 51,6%. А якщо сюди додати і ті шлюби, де жінки були старші за чоловіків на 1-3 роки, то таких шлюбів буде 209 чи 62,7%. Шлюбів, де різниця у віці складала 4-12 років, було 99 чи 29,7% (при цьому у 8 випадках старшими були жінки), а шлюбів з різницею у 13-23 роки було 15 (4,5%). Загалом чоловіки були старші за жінок у 237 шлюбах (71,1%), жінки - у 46 шлюбах (13,8%), ровесники зустрічалися у 42 шлюбах (12,6%).

Загалом вікові рамки селян, що вступали в шлюб, досить широкі: від 17 до 60 років у чоловіків і від 16 до 58 років у жінок. Але, як нижня, так і верхня межа зустрічаються вкрай рідко. Так, у чоловіків з 333, що уклали шлюб, тільки одному було 17 років і одному 60 років. У жінок лише дві вийшли заміж у віці 58 років і тільки 8 – у віці 16. Тобто, дуже ранні шлюби, так само як і дуже пізні, були рідкісним винятком. Найбільша ж кількість шлюбів укладалась у жінок віком 17-21 рік (248 шлюбів чи 74%), у чоловіків – віком 18-23 роки (228 шлюбів чи 68%). При цьому, "пікові роки можна виділити у жінок – 19-20 років (127 шлюбів чи 38%) і у чоловіків – 20-21 рік (89 шлюбів чи 27%). Якщо порівнювати початок шлюбного періоду в селян і у вихідців з інших станів, то потрібно відзначити, що селяни одружувалися значно раніш. Як свідчить офіційна статистика, у містах і чоловіки, і жінки одружувалися у більш пізньому віці, чим в сільських районах. Середній вік вступу в шлюб у місті був приблизно на 3 роки довший, ніж у селі, до того ж у великих містах учасники шлюбного процесу були старшими за віком ніж у середніх чи малих. За даними Б. Миронова, у 1910 р. середній вік вступу в шлюб у чоловіків дорівнював у великих містах 27,7 років, в інших містах – 26,8, у селах – 24,8, у жінок – відповідно 24,3; 22,8 і 21,6 років [5, с. 340-341].

Для жінок, що одружувалися після 22 років, у більшості випадків шлюб був другим чи третім. Так, з 58 шлюбів, у які вступили жінки у віці від 23 до 58 років, 18 (31%) вийшли заміж вперше раз, 33 (57%) – вдруге і 7 (12%) – втретє. При цьому 18 жінок, що вперше уклали шлюб, були віком 23-30 років. Ті ж жінки, що одружувалися після 30 років, робили це в друге чи втретє. У чоловіків ситуація інша. У них і у віці 44 років зустрічаються ті, хто

уперше вступав у шлюб. Взагалі ж чоловіками у віком 31-60 років був укладений 51 шлюб. При цьому 17 чоловіків одружувалися вперше, 27 – другим шлюбом і 7 – третім. Якщо серед чоловіків у другий чи у третій шлюб вступав кожен 6, то серед жінок – лише кожна 8.

Потрібно сказати, що чоловіки не тільки частіше, ніж жінки, одружувалися вдруге і втретє, але і починався у них цей процес раніш, ніж у жінок. Так, відлік другим шлюбом у чоловіків починається з 19 років, а у жінок – з 20 років, третій шлюб у чоловіків перший раз зустрічається у 24 роки, а в жінок – у 25. Уже до 30 років у чоловіків фіксується 21 шлюб вдруге і 2 шлюби – втретє, на 271 укладених до 30 років шлюбів. Тоді як у жінок на 303 укладених до цього часу шлюбів відзначено 15 других і 2 третіх шлюби. Таким чином, уже до 30 років кожен 12 шлюб у чоловіків укладався вдруге чи втретє, тоді як у жінок це був кожен 18 шлюб [1, с. 148-152]. Це свідчить про те, наскільки великою була смертність жінок уже в перші роки подружнього життя, а соціально-економічна необхідність штовхала чоловіків на швидкі другі шлюби.

Таким чином, хоча більшість подружніх пар жили у першому шлюбі, кількість других шлюбів була все-таки досить значною. Поширеність повторних шлюбів пояснюється специфічною роллю чоловіка і жінки у селянському господарстві. Жінки вели все домашнє господарство, на них цілком покладалося виховання дітей. Частка третіх шлюбів була відносно незначною, проте достатньою, щоб зробити висновок про те, що факт одруження втретє не вважався чимось незвичним. Четверті шлюби в селянському середовищі не зустрічалися. Очевидно, у силу того, що православною церквою четверті шлюби були заборонені незалежно від будь-яких життєвих обставин. Жоден православний священник не взявся б вінчати четвертим шлюбом. У тім же випадку, коли людина облудним шляхом вступала у четвертий шлюб, на неї накладалося важке церковне покарання – покута.

Селянська сім'я пореформеної України була невід'ємною частиною існуючого суспільства і була підвладною тим змінам, що воно зазнавало у другій половині XIX ст. Безумовно, селянська родина і в цей час залишалася найбільш традиційною, найменш схильною до змін. До початку XX ст. Україна залишалася селянською країною. Навіть у швидкозростаючих у той час містах учорапні селяни становили більшість населення.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Водовозова Е.Н. На заре жизни. У 2-х тт. Т. 2. Мемуарные очерки и портреты. – М., 1987.
2. Даль В. Толковый словарь живого великого русского языка. В 4-х т. – М., 1989-1991.
3. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф.95, оп.1.
4. ДАЗО, ф.246, оп.1, спр. 179; ф.Р.-5593, оп.2, спр.207; ф.Р.-5593, оп.2, спр.210.
5. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII - начало XX в.). В 2-х т. Т.1 – Спб., 1999.
6. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К., 1989.

А н н о т а ц и я

Автор рассматривает историко-демографические проблемы крестьянской семьи в южной Украине в пореформенный период (вторая половина XIX- начало XX вв.).